Bába Barbara

A *vejsze* lexéma története és korai ómagyar kori előfordulásai*

1. *Vejsze* szavunk történetével kapcsolatban nyelvészeti szempontból összefoglaló, részletező munka az eddigiekben nem született, leginkább csak néprajzi jellegű írások foglalkoztak a halászati szakszókincs s ómagyar helyneveink eme elemével. A *vejszé*-vel kapcsolatban ugyan sok kérdés merült fel a korábbi szakirodalomban is, de ezek részben máig lezáratlanok maradtak. Más oldalról pedig ha alaposabb vizsgálat alá vetjük a *vejsze* lexémát, több olyan probléma is a felszínre kerül, amelyekre az eddigiekben nem fordítottak kutatóink figyelmet.

Vizsgálatom elsősorban a korai ómagyar korra korlátozódik, de az időhatárokat egyes jelenségek elemzése kapcsán kibővítettem, sőt a mai nyelvjárási adatok vallomását is több esetben hasznosítottam. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza" című munkáját (Gy.), valamint a — főképpen erre támaszkodó — HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból" (HA. 1–3.), illetőleg a „Korai magyar helynévszótár" című munkákat (KMHsz. 1.) használtam fel. Az említett források mellett — a teljességre törekvés jegyében — támaszkodtam még a „Magyar oklevél-szótár" (OklSz.), az „Árpád-kori új okmánytár" (ÁÚO.), a „Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis" (F.), a „Hazai okmánytár" (H.), a „Magyar tájszótár" (MTsz.), a „Magyar nyelvtörténeti szótár" (NySz.), az „Új magyar tájszótár" (ÚMTsz.) s néhány esetben a szakirodalom által idézett egyéb adatokra is.

2. A *vejsze* s z á r m a z á s á t illetően első látásra egymásnak egészen ellentmondó elképzelések láttak napvilágot. Összefüggésben lehet ez azzal, hogy a magyarság valószínűleg már a finnugor együttélés korában ismert vejszeformákat, de mivel a vejszével való halászat Eurázsia-szerte ismert, az egymással érintkező népek között maga az eljárás is sok hasonlóságot mutat (MNL. *vejsze*). Nem véletlen, hogy a vejszével foglalkozó néprajzi és nyelvészeti munkák is több helyen felvetik, hogy nemcsak a vejsze használata, de maga a halászati szakszó is

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

kapcsolatot mutat a török, a szláv és a finnugor népek nyelveiben egyaránt. Hogy adott esetben a rekesztő halászat e formájának elsajátítása, illetőleg a műszó kölcsönzése milyen irányú volt, arra a szakirodalom más-más válaszokat ad, s ebből fakadóan abban is eltérések mutatkoznak, hogy az egyes kutatók a magyar *vejsze* szót milyen eredetűnek tartják (vö. BERECZKI 1964: 118).

A finnugor eredet mellett foglal állást például BÁRCZI GÉZA (1941: 334), ZAICZ GÁBOR (2006: 905), RÉDEI KÁROLY (1967: 171) és BERECZKI GÁBOR (1964: 118; vö. még UEW. 551, MNL. *vejsze*). Az etimológiai munkák szerint a feltételezett finnugor alapalak a **βaja* 'süllyed, alámerül' lexéma lehetett (vö. vog. *uj-,* zürjén *vej,* votják *vij,* mordvin *vaja,* finn *vajoa,* lapp *vuoggjo-* 'süllyed, alámerül', EWUng. 1616, ZAICZ 2006: 905, BÁRCZI 1941: 334). A finnugor nyelvekbeli alakok jól mutatják, hogy az egyeztetés hangrendi szempontból nehézségekbe ütközik (vö. TESz., ZAICZ 2006: 905). A veláris hangrendből palatálisba való átcsapás azonban nem egyedülálló jelenség: a finnugor eredetű szavak között például hasonló hangrendi megfelelést találunk a *hegy* (vö. fgr. **kaća*) lexéma esetében. A magyar elsődleges alak *-sz* hangja ZAICZ szerint névszóképző, s feltehetően ennek hatására palatalizálódott az előtte álló magánhangzó (2006: 905). „A magyar szókészlet finnugor elemei" című etimológiai szótár (MSzFgrE.) azonban nem szerepelteti a címszavai között a *vejszé*-t, azt tehát nem tekinti finnugor eredetűnek.

A MÉSZÁROS GYULA által felvetett török, egészen pontosan baskír egyeztetést BÁRCZI GÉZA elutasítja (MÉSZÁROS 1910: 7, BÁRCZI 1941: 334, vö. még LIGETI 1986: 41, 294, 528), a TESz. ennél óvatosabban fogalmaz, etimológiai szótárunk szerint ugyanis a *vejszé*-nek a baskír *öjsök* 'vejsze' jelentésű szóval való összekapcsolhatósága további vizsgálatot igényel (TESz. 3: 1107). BERTA ÁRPÁD egy feltételezett nyugati ótörök **väyšä* 'kis ház' jelentésű szóval hozza a magyar *vejsze* szót összefüggésbe (WOT. 995–6). A származtatást megerősíti egy létező *üyšik* 'halkarám, kis ház' jelentésű karakalpak alak. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ezzel szemantikai párhuzamba állítható a magyar *tanya* szó jelentésfejlődése, az ugyanis 'halászó hely' volt eredetileg, s csak később fejlődött a 'ház, tartózkodási hely' jelentése. RÓNA-TAS ANDRÁS azonban kronológiai és hangtani nehézségeket lát BERTA eredeztetése mögött, s végül annyit szögez le, hogy a *vejsze* szót valahol a volgai régióban vette át a magyarság, s az megvan a csuvas, a baskír és a szibériai tatár nyelvekben, de az átadó nyelvet illetően pontosabb eredményre nem jut (WOT. 995–6).

Mindemellett a szláv származtatás is felmerült, igaz, nem a *vejsze* szó eredetével, hanem magának az eszköznek a használatával kapcsolatban. MUNKÁCSI szerint ugyanis minthogy a *vejsze* egyes részeinek műszavai (például a *lésza* vagy a *pelőce*) szláv eredetűek, ez „azon sejtelemre adhat okot, hogy legalább egyes for-

máiban a halász-szerszám alkalmazása szláv kultúrbefolyás eredménye" (1893: 263). Azt SZILÁGYI MIKLÓS is megerősíti, hogy a részek elnevezései alapján a fejlettebb vejszetípusokat feltehetőleg valóban csak a honfoglalás után ismerte meg a magyarság (MNL. *vejsze*).

Érdemesnek tűnik azonban a *vejsze* jelentéséből kiindulva megfontolni egy újabb lehetőséget is, ami ugyancsak a finnugor eredet mellett szól, de egy másik utat kínálva. Ismeretes, hogy a *vejsze* olyan rekesztőhalászati eszköz, amelyet nádból vagy vesszőből fontak. Ha alaposabban szemügyre vesszük a finnugor eredetű *vessző* szó etimológiáját, láthatjuk, hogy az egyes rokon nyelvi párhuzamainak a jelentése a halászattal van kapcsolatban. A vogulban például az *ošà* 'a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, másikra a varsakarika van kötve'. A *vessző* finnugor kori alapalakja **βaćз* 'vékony, hajlékony ág' lehetett, melynek magánhangzója a *-ć* hatására palatalizálódott, így alakulhatott ki a *vesz-* forma. Ehhez járult az *-ő,* a régi magyar nyelvben az *-é* kicsinyítő képző. A szóbelseji *ssz* nyúlás révén alakult ki (MSzFgrE., TESz.). Mindezek alapján a *vessző* és a *vejsze* azonos etimonját feltételezhetjük, amelyből aztán szóhasadással fejlődött a két eltérő jelentésű lexéma. Hangtörténeti szempontból azonban gondot okoz, hogy a *vejsze* feltételezhető elsődleges alakja *vejeszé* lehetett (HOFFMANN 2010: 89; vö. még TESz., MSzFgrE. is).

3. *Vejsze* szavunk eredeti j e l e n t é s e minden bizonnyal 'halfogó rekeszték' volt (EWUng. 1615–6, ZAICZ 2006: 905, HOFFMANN 2010: 89). A *vejsze* gyakran fordul elő önmagában az oklevelekben, s ezek között valóban fellelhetőek olyan megjelenések, amelyek közszói természetűek, és bizonyosan a lexéma 'halfogó rekeszték' jelentésű változatai. HOFFMANN ISTVÁN szerint ilyenek például azok a *vejsze* adatok, amelyek előtt valamilyen latin megfelelő vagy magyar szinonima is szerepel: például 1274/1338: In fine cuiusdam capture piscium wlgo *weyz* 'egy bizonyos halfogónak a végén, amit közönségesen *vejsz*-nek neveznek', 1390/1400: Tres clausuras piscium *veyz* seu *ketrech* dictas 'három halfogó rekeszték, amit *vejsz*-nek vagy *ketrec*-nek mondanak' (OklSz., vö. HOFFMANN 2010: 89). A két előfordulás közül azonban csak a második *vejsz* adat közszói jellege állapítható meg nagyobb biztonsággal. A latin szövegbeillesztési eljárás alapján ugyanis az első adat esetében nem nyilatkozhatunk teljes egyértelműséggel, ahogyan a következő szórvány esetében sem: 1300: Et in aquis ad – clausuras piscium, quae vulgo *Veiz* vocantur 'és ezekben a vizekben a halfogó rekesztékekhez, amit közönségesen *vejsz*-nek hívnak' (F. VII/2: 257). HERMAN OTTÓ szerint ezek a folyókba vagy tavakba rekesztett alkotmányok a mai vejszéhez hasonlóan „nádból vagy vesszőből készült, falakat és tévesztőket alkotó, halfogó szerszámok" voltak (1887: 81).

1. ábra. *Vejsze*. (Forrás: HERMAN 1887: 157.)

A *vejsze* önálló közszói megjelenése azért meglepő, mert mint tudjuk, az oklevelek magyar nyelvű szórványai döntően tulajdonnevek: hely- és személynevek. A latin nyelvű szövegben közszóként leginkább a helyek említésével kapcsolatos köznevek állhatnak, ilyen preferált szócsoport a földrajzi köznevek és a fanevek rétege (HOFFMANN 2004: 12). A magyar halászati mesterszó oklevelekben való szereplését JANKÓ JÁNOS és HERMAN OTTÓ szerint az indokolja, hogy az magának a jognak a biztosítása érdekében szerepelt a latin szövegben (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 155). A *vejsze* a *cégé*-vel ~ *szégyé*-vel és a *varsá*-val együtt ugyanis természeténél fogva olyan eszköz volt, amely királyi adomány tárgyát képezhette (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 160, MNL. *vejsze*). Ez az ősi szerszám a jogélvezet feltételét azáltal tette lehetővé, hogy helyhez volt kötve, s így az, aki a halászat jogát élvezte, jelen lehetett vagy emberét kirendelhette, amikor a *vejsze* kürtőjét kiemelték (HERMAN 1887: 160). JANKÓ JÁNOSnak a volgai vejszével kapcsolatos leírásai alapján úgy tűnik, hogy a *vejsze* mint az adományozás alapját képező eszköz nemcsak nálunk volt jellemző, hanem például az orosz uralkodói adományozásnak ugyancsak tárgya lehetett (1900: 74–5).

Az EWUng. és a TESz. szerint a *vejszé*-t ’halastó, halászó hely’ jelentésben csak 1784-ben adatolhatjuk először, más feltevések szerint azonban a *vejszé*-nek már igen korán kialakulhatott ’valamilyen hely’ jelentése is. HOFFMANN ISTVÁN is úgy véli, hogy a *vejsze* „igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve” (2010: 89). Azt, hogy a *vejszé*-nek ’halászó hely’

jelentése már az ómagyar korban kialakulhatott, HOFFMANN egyfelől a *vejszehely* összetételben való gyakori előfordulásával, másfelől azzal tartja igazolhatónak, hogy a *vejsze* metonimikusan más típusú nevek, például patakok, tavak neveként is előfordul (2010: 89–90). Ezt bizonyítja többek között a következő, 1086-os keltezésű oklevél szövegrészlete: „ad exitum riuuli quod dicitur *veieztue*" (Gy. 2: 574, 579), avagy 'a torkolatához annak a patakocskának, amelyet *Vejesz tövé*-nek mondanak'. A 'halrekeszték' jelentésű halászó eszköz 'hely' jelentésének kialakulása nemcsak a *vejsze* esetében következett be, hasonló jelentésfejlődést láthatunk a *cége* ~ *szégye* kapcsán is. Úgy vélem, hogy az ilyen esetekben nem feltétlenül kell jelentésfejlődésről mint folyamatról beszélnünk, hiszen a *vejsze* (és a *cége*) említésekor mindig valamilyen konkrét helyről is beszélhetünk egyúttal (vö. O'GRADY 1993: 217, GYŐRFFY 2011: 130), esetükben ugyanis rögzített, át nem helyezhető halfogó eszközökről van szó.

A *vész* kapcsán HERMAN OTTÓ szerint egy másik jelentéssel is számolnunk kell. A *vész* a magyarság mocsárhalászatában ugyanis egyes helyeken, például a Szernye-mocsár vidékén valamikor 'a mocsár kisebb-nagyobb nyílt helye' jelentésben élt. Hasonló jelentésben közli a MTsz. is egy helyen a *vész* szót: 'a lápnak apró nyílt tükrei, amelyekbe a csíkkasokat rakják'. Ez a jelentés megfelel a latin *lacuna* fajtajelölő 'pocsolya, kis tócsa, átvitt értelemben mélység' jelentésének, ezért HERMAN arra figyelmeztet, hogy az ilyen latin meghatározással álló *vész*-eket nem szabad összekeverni a *vejszé*-vel (1887: 81–2). Ilyen adatot a 14. század végén és a 15. század elején főként a szójegyzékekben találunk, például 1395 k.: *veiz,* lacuna, 1405 k.: *veiz,* lacuna, 1435 k.: *ve[ÿz],* lac^{u}na (RMGl. 756).

4.1. A *vejsze* lexéma helynevek részeként is különlegesen viselkedik: az ómagyar korban gyakran jelenik meg előtagként a *hely* utótaggal együtt,[1] ami azért említésre méltó, mert a *hely* földrajzi köznév a régiségben leggyakrabban településnevekben szerepel, például a vásártartásra utaló településnevek részeként: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva, például *Vásárhely* (1220: *Vasarhel,* 1332–7: *Wasarhel,* SZABÓ G. 1998: 109), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt áll, például *Szerdahely* ([1177]/1500 k., 1346: *Zeredahel,* v., Gy. 1: 392, KMHsz. 1: 262), *Szombathely* (1291: *Zumbothel,* p., Gy. 2: 453) (vö. még SZABÓ G. 1998: 48, 63).

Ezekben a nevekben a *hely* szó leginkább 'olyan hely, ahol rendszeresen történik, ismétlődik valami' jelentésű. Ehhez hasonló szemantikai tartalommal bír a *hely* lexéma az *Asztaghely* (1431: *Azthaghel,* OklSz. 370) típusú nevekben, ahol a *hely* szó azt fejezi ki, hogy bizonyos időszakokban ott található valami. A *Vej-*

[1] A *varsa* ugyancsak összekapcsolódhat a *hely* utótaggal, például P.: *Varsahely:* lapály, hajdanában vízállás, s halászó hely (1978: 101), *Varsahej:* régebben víz borította, és itt helyezték el a varsákat (SzMFN. 1: 152).

sze-hely megjelölések legfőképp mégis azokkal a nevekkel mutatnak rokonságot, amelyekben a *hely* valamely egykor ott lévő denotátum helyét, például *Falu-hely, Béka-tó-hely* (1393: *Faluhel,* 1339: *Bekatouhel,* OklSz. 370), vagy a névhasználat idejében is ott lévő valamit jelöl, például *Rév-hely* (1295/1315: *Reuhel,* loc., Gy. 2: 530), *Vám-hely* (1454: *Vámhely,* OklSz. 371) (vö. HOFFMANN 2010: 83).

A *vejszehely* egyes előfordulásai kapcsán közszói említésekre is gyanakodhatunk. IV. Béla 1268-ban kelt okirata említi egy helyen, hogy a komáromi várispánnak 16, a megyerieknek 5 vejszehelye volt: „et sedecim loca piscatoria, quae vulgo *Veyzhel* vocantur … quinque loca piscatoria, quae similiter *Veyzhel* vocantur", azaz 'és tizenhat halászó hely, amelyeket közönségesen *vejszhely*-nek nevezneknek … öt halászó hely, amelyeket hasonlóan *vejszhely*-nek neveznek' (F. IV/3: 444). HERMAN OTTÓ nem ért egyet azzal, hogy ennek alapján ugyanennyi halastóról is szó lehetne. Kétségtelennek tartja, hogy mivel a *vejsze* adomány tárgyát képezte, más, mint helyhez kötött halászó hely nem lehetett, de véleménye szerint ez nem jelenti azt, hogy halastó lett volna (HERMAN 1887: 155). Azt, hogy hogyan lehetett egy halásznak több vejszehelye is, ugyancsak megmagyarázza: „Nádas tavakban a halászok fölhasználják lészák helyett a tömött nádüstököket s a fejeket a nádüstökök átjáróiba állítják be; ilyen módon lehet egy halásznak egy és ugyanazon tóban tíz-husz *vejszehelye* is" (HERMAN 1887: 159). Ugyancsak az összetett közszóként való megjelenésre utalnak a következő, számnévvel álló említések is: 1297: piscatura Talug vocata cum quatuor piscaturis *Weyzhel* vocatis (H. VI, 425), [1276 k.]: 2 piscature … *weyzhel* … in Myler … 12 piscatores, que *weyzhel* vocantur (Gy. 3: 387, 453), 1261: vna piscatura, que wlgariter *weyzhel* nuncupatur … vocato piscatura vna, videlit, *weyzhel* (ÁÚO. 11: 513, 514).

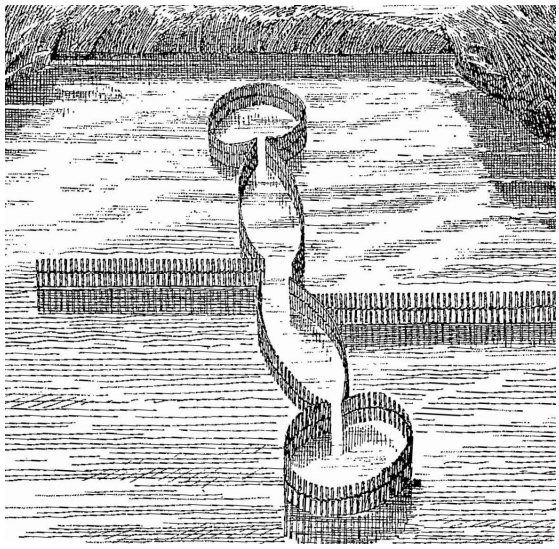
Szintén a *vejszehely* előfordulás közszói 'halrekeszték' jelentését adatolhatjuk abban az oklevélben, amelyben a *szégyé*-vel együtt említik: 1303: laqueos piscium vulgo *zege* vel *veyzhel,* vagyis 'halfogó tőrök, melyek közönségesen *szégye* vagy *vejszhely* néven neveztetnek' (PAIS 1958: 185, HERMAN 1887: 81). Nem tudjuk azonban megnyugtatóan eldönteni a szövegbeillesztési eljárások alapján a közszói vagy tulajdonnévi jelleget a következő előfordulások kapcsán: 1261/1394: piscatura que vulg. *weyzhel* nuncupatur ~ *weyzhel,* piscat. (Gy. 3: 387, 452), 1255: cum loco piscature qui vulgo *veyzhel* dicitur (H. VIII, 63).

HERMAN OTTÓ szerint „A magyar halásznak ma is van *vejszéje,* még pedig külön »magyar vejszéje« s helyét ma is *vejszehelynek* mondja" (1887: 81), a „Magyar Tájszótár"-ban (MTsz. 2: 944) s a térképész MAÁCZ ENDRE „Földrajzi tájszótár"-ában szintén szerepel a *vejszehely* összetett közszó 'az a hely, ahol vejszék állnak' jelentésben (1838: 944, 1955).

A *vejszehely* összetett, helyet jelentő közszó (egykori) meglétét erősíti az is, hogy egyéb halfogó rekesztékek megnevezései is alkotnak összetételt a *hely* utótaggal, így feltételezhetően a *varsahely* közszóval találkozunk a következő oklevélben: 1471: Clausuras piscium wlgo *worsahel* vocatas 'halfogó rekesztékeket,

amit közönségesen *varsahely*-nek neveznek' (OklSz. 1063). A latin szövegbeillesztési eljárás alapján azonban ebben az esetben sem tehetjük le a voksunkat teljes egyértelműséggel a közszói jelleg mellett. Másrészt viszont az ÚMTsz. szerint a jelenkori szókincsnek is része ez az összetétel: *kifonott versehelyek* 'sövénynyel körülvett sánc, amelyet a halászok emelnek a part mentén' (ÚMTsz. 3: 302, 646). Ugyancsak a *versehely*-ből keletkezhettek a következő jelenkori formák: *versely, verselyek* (ÚMTsz. 5: 697).

4.2. Érdekes adalékul szolgál a *vejsze* helynevekbeli előfordulását illetően az egy helyen adatolható *Iker-vejsz* (1284: locis piscationum, Barchtou, et *Ikkerveyz* vocatarum, F. V/3: 232) helynév kapcsán HERMAN OTTÓ értelmezése. Úgy véli ugyanis, hogy amikor a győri egyház 1284-ben a Barc(s)-tó és Iker-vejsz halászatát kapta, nem lehetetlen, hogy voltaképpen a Barc(s)-tavon az ikervejsz élvezetét nyerte el (1887: 102). Feltevése annál is inkább figyelmet érdemel, mivel az *ikervejsz* összetett közszó a régiségben feltehetően egy speciális, vagyis két fővel ellátott vejszetípust jelölt (HERMAN 1887: 797, vö. még 159), amely JANKÓ szerint „úgy a víz mentében, mint a víz ellenében úszó halak megkerítésére alkalmas" (1900: 63; lásd ehhez a 2. ábrát). Az *Iker-vejsz* előfordulása a kétrészes, *vejsze* utótagú nevek között azért is egyedülálló, mert azok jórészt személynév + *vejsze* szerkezetűek, tehát bizonyára birtokos viszonyt jelölnek, például *Ádám vejsze* (1261/1394: *Adam vezy,* piscat., Gy. 3: 387, 414), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze,* Gy. 3: 388, 453), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze,* piscat., KMHsz. 1: 158), *Jákó vejsze* (1228/1491: piscinam Jacow … vulgo *Jacoweyze,* Gy. 2: 564, 606) (vö. HOFFMANN 2010: 90).

2. ábra. *Ikervejsze.* (Forrás: JANKÓ 1900: 63.)

5.1. H a n g t ö r t é n e t i szempontból az egyik legfontosabb kérdés a szó régi magyar nyelvbeli hangalakjának a megállapítása. A legkorábbi adatai alapján (1055: *putu uueieze, seku ueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25, 1086: *veieztue,* Gy. 2: 574, 579) a *vejesz(e)* alapalakot tarthatjuk elsődlegesnek (vö. HOFFMANN 2010: 89). A 11. századi adatok után azonban leginkább csak 13. századi forrásokban maradt fenn a lexéma, ahol a két nyílt szótagos tendencia következtében a második nyílt szótag magánhangzója eltűnt (BÁRCZI 1958: 77–9, 1967: 167–8, E. ABAFFY 2003: 120–1), például 1260: *Mathyaveyze* (Gy. 3: 388, 452). Fontos kérdés azonban ebben az összefüggésben is az, hogy a 11. századi *vejesze* harmadik szótagjának magánhangzója a szótőhöz tartozó hangként vagy birtokos személyjelként értelmezhető-e (lásd erről később). Feltételezhetjük azonban, hogy mivel a lexéma igen gyakran ilyen formában fordul elő a korai ómagyar kori helynevekben, a két nyílt szótagos tendencia a szóvégi hang minőségétől függetlenül bekövetkezhetett. Az így létrejött *vejsze* forma aztán *ej* > *eį* > *é* monoftongizációval *vésze* alakúvá fejlődött, például 1337: *veez* (EWUng. 1615, BEKE 1919: 13), 1422: *Wez,* clausuram (OklSz. 1076), 1503: *wez,* clausuras piscium (OklSz. 1076), 1838: *vész, vésze* (MTsz. 944) (vö. E. ABAFFY 2003: 338). A mai nyelvjárások egyaránt őrzik a *vejsz : vejsze,* a *vész : vésze* és a *vejísz, vejész* formát is (EWUng. 1615, ÚMTsz. 673, UEW. 551).

5.2. A szó hangszerkezetével kapcsolatban több szakmunkában is megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* formája lehetett-e az elsődleges. Egyes kutatók a kérdést ugyan nem tárgyalják, de magát a kifejezést kettős alakban adják meg, valószínű tehát, hogy a lexéma szótövének problémájával ők is szembesültek (JANKÓ 1900: 50, MAÁCZ 1955). ZAICZ GÁBOR az *-e* szóvéget illetően felteszi, hogy az E/3. személyű birtokos személyjel, de ezt nem tartja igazolhatónak (2006: 905). HOFFMANN ISTVÁN viszont megkísérli a válaszadást ebben a kérdésben: úgy véli, mivel a szó a korai adatokban döntően *vejsz* formában szerepel; s birtokos jelzői szerepben, például a *vejszhely* esetében is mindig *-e* nélküli formát mutat, valószínűbb, hogy a lexéma nominatívuszi alakja a *vejsz* lehetett (2010: 89). Ezt a vélekedést erősítheti az ómagyar kori helynévi adatok névszerkezeti vizsgálata is: ezekben a lexéma *vejsze* alakja többnyire utótagként fordul elő és szinte kizárólag személynévi vagy személyt jelölő előtaggal, például *Putu vejesze* (1055: *putu uueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25), *Sekü vejesze* (1055: *seku ueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25), *Asszony vejsze* (1260: *Ahzunveyze,* prat. Gy. 3: 388, 452), *Mátya vejsze* (1260: *Mathyaveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Orbán vejsze* (1260: *Vrbanveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Szob vejsze* (1260: *Zubveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze,* lacos piscine, Gy. 3: 388, 453), *Szele vejsze* (1283: *Sceleueyze,* Gy. 3: 388, 453). Ezekben a nevekben — szemantikai funkciójuknak megfelelően — jelölt birtokos jelzős szerkezetek fordulnak elő. Az efféle alakokból a nyelvhasználók az utótagot formáns nélküli lexémaként vonhatták el, és ennek révén rögzült a szónak *vejsze*

formában az alapalakja. Ezt aztán más jellegű szerkezetekben is megtaláljuk, KISS LAJOS szerint például a határrészt jelölő *Vesze* (1306: *Veze,* Gy. 1: 515, FNESz. 2: 757), illetve a *Vejszető* alakban is adatolható *Vésztő* helységnév (1350: *Veyzetheu,* FNESz. 2: 759) szintén a *vejsze* lexémából ered. A *vejsze* előtagként a *Vejsze-tó* névben is előfordul az OklSz. adatai között (1366: *veyzehtou,* pisc., OklSz. 1077). A *vejsze* forma másodlagos jellegét igazolja, hogy ezek a nevek csak a 14. században tűnnek föl.

Az ómagyar korra vonatkozólag a *vejszhely* kapcsán azonban valóban úgy tűnik, hogy abban a *vejsz* szinte kizárólag *-e* nélkül áll, ahogyan ezt a következő 13–14. századi adatok szemléletesen mutatják: 1261: *weyzhel,* piscatura (Gy. 3: 387, 452), 1268/1347: *veyzhel,* piscatoria (Gy. 3: 387, 439), [1276 k.]: *weyzhel,* piscatores (Gy. 3: 387, 453), 1297: *Weyzhel,* piscat. (Gy. 3: 387, 424), 1255: *veyzhel,* piscature (Gy. 1: 729), 1261: *Veyzhel* (Gy. 3. 439), 1280: *weyzhel,* piscat. (OklSz. 1076), 1303: *veizhely* (PAIS 1958: 185), 1305: *weyzhel* (OklSz. 1076), 1212/1397/1405: *Veyzhel,* claus. (KMHsz. 1: 297), 1261/1394: *weyzhel,* piscat. (OklSz. 1076), 1268/1347: *veyzhel,* piscat. (OklSz. 1076). Kivételt ez alól csak az egy helyen utótagként előforduló *vejszehelye* jelent: 1408: *Andrasweyzehele* (OklSz. 1076). Ennek a névnek a struktúrája azonban valószínűleg nem *András vejszehelye*-ként értelmezhető, a *helye* ugyanis inkább csak magyarázó utótagként lehet jelen az oklevél szövegében, s a megjelölés *András vejsze* (1) *helye* (2)-ként írható le szerkezeti szempontból, ahol az *András vejsze* a korábbiakban említettekhez hasonló jelölt birtokos jelzős szerkezet lehet. Ilyen szerkezetet tételezhetünk fel a *Máté kendere helye* körülírásban is (1325: *Mathekenderehele,* t., Gy. 2: 574, 586).

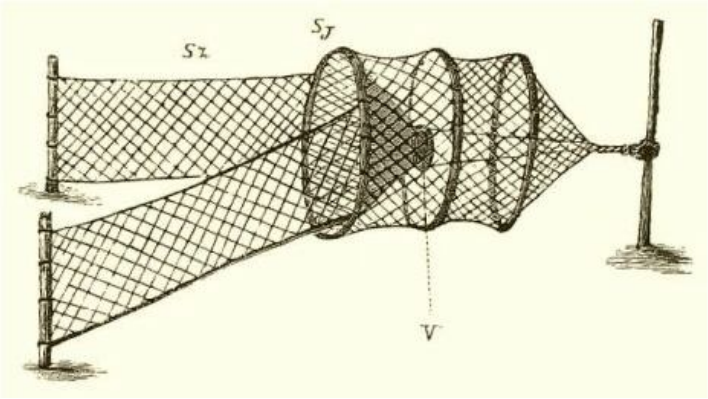
5.3. Hangtörténeti, eszköztörténeti és talán etimológiai szempontból is tanulságos lehet a *vejsze* lexémát a *varsá*-val egybevetni. Amellett ugyanis, hogy a két halászati szakszó jelentése között igen szoros a kapcsolat, hangtani viszonyuk is arra indíthatja a kutatót, hogy a két szó között esetleg kapcsolatot keressen.

Hangtani szempontból az összevetést az motiválja, hogy a *varsá*-nak már igen korán felbukkan a palatális változata is a veláris hangrendű alak mellett, például 1395 k.: *versse,* sagena (RMGl. 753), 1621: *vörse* (KNIEZSA 1955: 550). A Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a RMGl. szerint a 18. században is adatolható a palatális forma, ez ugyancsak a *vörse* alak PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER (NySz. 3: 1021), valamint BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában (KNIEZSA 1955: 550). Csakhogy a nyelvtörténeti szótár egy 1673-ból való idézete épp a *varsa* és a *vejsze* különállását mutatja: „A halászó a folyó vizben vészszel és varsával halász" (NySz. 3: 1021). A jelenkorban a *varsá*-nak szintén több palatális változatát találjuk, például *versé, versely, verselyek* 'vesszőből vagy hálóból készült, tölcsér alakú halászeszköz, varsa' stb. (ÚMTsz. 5: 697). A palatális változatok középkori megjelenését KNIEZSA azzal magyarázza, hogy a feltehetően honfoglalás előtti óorosz jövevényszó a magyarba **vërsa* alakban került át, amely aztán kétirányú

hangrendi kiegyenlítődéssel lett egyrészt *vorsa* > *varsa,* másrészt *vërse* > *vörse* formájúvá (1955: 550).

A két halászó eszköz jelentése között számottevő különbséget a TESz. meghatározása alapján nem is igen találunk. A *varsa* a TESz. szerint 'vesszőből font, a halak betévedésére számító halfogó eszköz' (TESz. 3: 1094), a *vejsze* pedig 'nádból, vesszőből készített, a víz színétől a fenekéig érő, labirintusszerű halfogó rekeszték' (TESz. 3: 1107). Néprajzi források alapján tudjuk, hogy a két eszköz némiképp mégis máshogyan működött (vö. HERMAN 1887: 160, MNL.). Abban is eltérések mutatkoznak, hogy a *varsa* szemben a *vejszé*-vel könnyen áthelyezhető, így átmenetet képez a rekesztőhalászat és a mozgóhalászat között. Talán ezzel indokolhatjuk, hogy a *varsá*-nak a *vejszé*-vel szemben — az adatok legalábbis erre mutatnak — nem alakult ki 'halászó hely' jelentése. Ennek ellenére ugyancsak adományozás tárgyát képezhette, ami magyarázza az oklevelekben való magyar nyelvű megjelenését. Létezett azonban HERMAN szerint olyan vejsze is, ami a varsához hasonlóan hálóból készült, de karókra feszült (1887: 236), a két eszköz közötti különbség tehát nem feltétlenül éles.

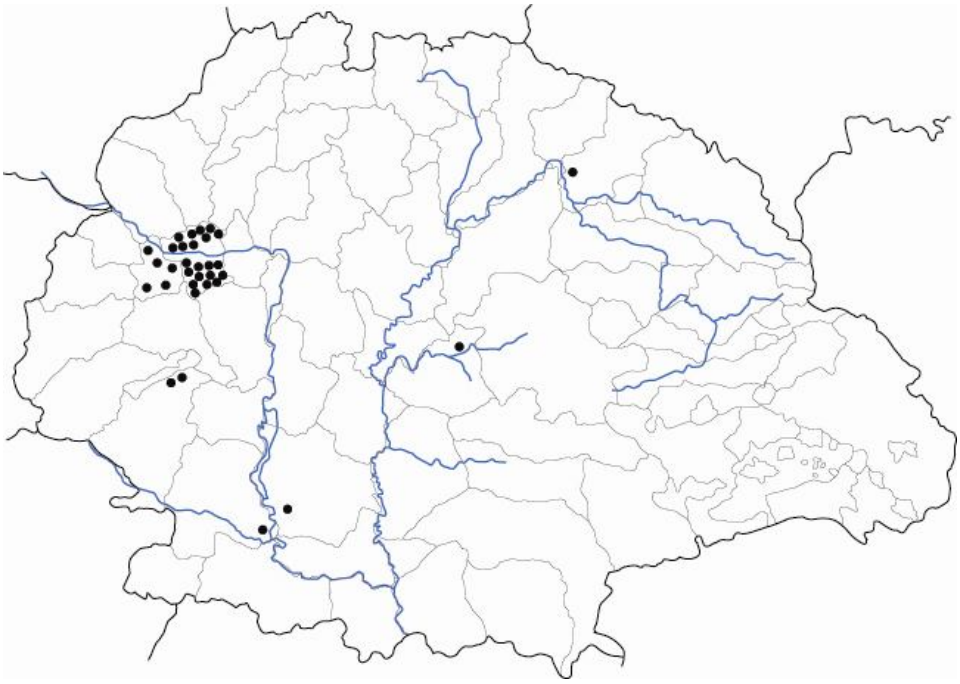
Bár korábban a *vejszé*-hez hasonlóan a *varsa* lexémával kapcsolatban is felmerült a finnugor egyeztetés lehetősége, mára szláv származtatása vált elfogadottá. A *vejszé*-vel kapcsolatban azonban a szláv nyelvekből való eredeztetés — ahogyan azt korábban is láttuk — nyelvtörténeti aspektusból nem, csupán eszköztörténeti szempontból került reálisan elő (vö. BÁRCZI 1941: 334, TESz. 3: 1107).

3. ábra. *Varsa.* (Forrás: HERMAN 1887: 244.)

6. A *vejsze* lexéma korai ómagyar kori t e r ü l e t i e l t e r j e d t s é g é t illetően a lokalizálható adatok alapján feltűnő egyöntetűséget tapasztalunk. A szó valamivel több mint 30 esetben köthető helyhez Árpád-kori okleveleinkben, s ebből 5 Győr vármegye, 21 pedig Komárom vármegye helynévkincséhez tartozik. A fennmaradó néhány előfordulás Baranya, Békés, Bereg, Bodrog vármegyék között oszlik meg, illetve a Tihanyi alapítólevél két *vejesze* adatát HOFFMANN ISTVÁN feltételezése szerint a Balaton déli partjára lokalizálhatjuk (2010: 88–9). A jelen-

leg birtokomban lévő és lokalizálható adatok alapján tehát a *vejsze* lexémát elsősorban Komárom–Győr vármegyék területéhez köthetjük.

4. ábra. *A* vejsze *területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.*

Komárom környéke — és a Csallóköz általában — már az Árpád-korban a virágzó halászó helyek közé tartozott (ALAPY 1994: 23, 27–8). Jól illusztrálja ezt GYÖRFFY GYÖRGYnek az a megjegyzése, mely szerint ezen a területen minden halászatra alkalmas vízágnak saját neve volt. Ekel határában például húsz, Szakállasnál pedig a Vág két partján közel harminc halastó terült el (Gy. 3: 387–8). A halászat jelentősége a nevekben is őrzi nyomát, így például nemcsak a *vejsze,* de a kerítőhalászat hálószerszámának, a *tanya* szónak is igen gyakori a helynevekben való előfordulása ezen a vidéken.

7. Az eddigi vizsgálatok alapján a *vejsze* szónak az Árpád-kori oklevelekben való megjelenését tekintve az alábbi tanulságokat fogalmazhatjuk meg.

A *vejsze* a korai ómagyar kori oklevelekben igen gyakran közszóként adatolható, amit elsősorban a latin szövegkörnyezet alapján állapíthatunk meg. Gyakori közszói előfordulását feltehetően azzal magyarázhatjuk, hogy királyi adományozás tárgyát képezhette csakúgy, mint a *varsa* vagy a *cége ~ szégye* halászó eszközök.

A *vejsze* ugyanakkor helynevek alkotóelemeként szintén fellelhető az oklevelekben: legáltalánosabban a személynév + *vejsze* típusú, jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevekben találjuk meg. Érdemes azonban a *vejszehely* és *ikervejsz* elő-

fordulásokat kiemelten figyelembe venni, mivel ezek a latin szövegkörnyezet és a későbbi halászati szókincs tanúsága alapján feltehetően inkább közszói összetételek voltak.

Abban a kérdésben, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges alakváltozat, határozottabban foglalhatunk állást. A *vejsz* elsődlegességét a kronológiai adatok mellett az is bizonyítja, hogy az önállóan előforduló alakok döntően *vejsz* formát mutatnak, s a jelenleg összegyűjtött adatok tanúsága szerint a *vejsze* az előfordulások döntő többségében a személynév + *vejsze* jellegű birtokos jelzős szerkezetű nevekben jelenik meg. Az összetett közszói *vejszhely* ugyancsak az *-e* néküli alapalakot tartalmazza. A szó *varsá*-val való etimológiai egyezése jelen ismereteink alapján nem valószínűsíthető még akkor sem, ha a *varsá*-nak többféle palatális változatát is adatolhatjuk a régiségben csakúgy, mint a mai nyelvjárásokban. Néprajzi, tárgytörténeti ismereteket is alapul véve megállapíthatjuk, hogy a két lexéma a kezdetektől fogva más-más halászó eszközre utalt.

A *vejsze* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban határozott képet mutat: a lexéma leginkább az északnyugati területeken, főképpen Győr és Komárom vármegye területén adatolható feltűnő gazdagsággal.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ősmagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 106–28.

ALAPY GYULA (1994), *A csallóközi halászat története.* Pozsony.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófejtő szótár.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 95–180.

BEKE ÖDÖN (1919), Szómagyarázatok. Vejsze. *Nyr.* 48: 13.

BERECZKI GÁBOR (1964), Etimológiai megjegyzések. *NyK.* 66: 117–21.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen.

H. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.

HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012.

HERMAN OTTÓ (1887), *A magyar halászat könyve.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JANKÓ JÁNOS (1900), *A magyar halászat eredete.* Bp.–Leipzig.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp.

LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.

MAÁCZ ENDRE (1955), *Földrajzi tájszótár.* Bp.

MÉSZÁROS GYULA (1910), Baskirföldi tanulmányutam. *Ethnographia* 21: 1–8.

MNL. = *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp.

MszFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.

MUNKÁCSI BERNÁT (1893), A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia* 4: 165–208, 261–313.

NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3.* Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–1893.

O'GRADY, WILLIAM (1993), The Study of Meaning. In: *Contemporary Linguistics: An Introduction.* Szerk. O'GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL. New York. 242–5.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

P. = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság.* Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok, 1978.

PAIS DEZSŐ (1958), A *rëkeszt* és a halászati vonatkozások. *MNy.* 54: 185–7.

RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *NytudÉrt. 58:* 167–71.

RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.

SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 21–41.

SzMFN. = *Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Szerk. RÉDEI KÁROLY. I–II. Bp., 1968–1988. III. Register. Bp., 1991.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden, 2011.
ZAICZ GÁBOR (2006), *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete.* Bp.